

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Гедін Максим Сергійович

УДК 930.1: [929 Шульгін+001+37](477)(043.3)

**ГРОМАДСЬКА, ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІСТОРИКА Я.М.ШУЛЬГІНА**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Калакура Ярослав Степанович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кафедра архівознавства та спеціальних
історичних дисциплін, професор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Пінчук Юрій Анатолійович,
Інститут історії України НАН України,
відділ української історіографії
та спеціальних історичних дисциплін,
старший науковий співробітник

кандидат історичних наук,
Мага Ірина Миколаївна,
Український НДІ архівної справи та
документознавства, заступник директора з
наукової роботи

Захист відбудеться " 24 " квітня 2008 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 228. 01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

Автореферат розісланий " 20 " березня 2008 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Песчаний О.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни, які відбулися в житті українського народу після відновлення державної незалежності України, створили сприятливі умови і відкрили ширші можливості для збагачення проблематики та підвищення наукового рівня історіографічних досліджень. На сучасному етапі значно зростає суспільний інтерес до надбань національної історіографії, інтенсивно заповнюються так звані "білі плями" в науці, переосмислюються усталені оцінки, долаються догми та стереотипи, нав'язані українському суспільству тоталітарним режимом. Сказане повною мірою стосується знань про життя й долю визначних істориків України, серед яких гідне місце посідає Яків Миколайович Шульгін.

Актуальність дослідження життєвого і творчого шляху Я.М.Шульгіна, його громадської, педагогічної та наукової спадщини зумовлюється рядом факторів. По-перше, для сучасного етапу розвитку історичної науки характерна персоніфікація історичного та історіографічного процесу. Історію творить народ, а його провідне ядро складають непересічні особистості, призначення яких своїм інтелектом, ідеями, словами і діями осмислювати історичне минуле й залишати повчальний досвід для майбутніх поколінь. Особистість історика, його світогляд та внесок в історичну науку - це найбільший скарб історіографії. Аксиоматичним у цьому контексті постає необхідність ґрунтовного вивчення творчості одного із зачинателів української історіографії на зламі ХІХ-ХХ ст., активного громадського і культурного діяча Я.М.Шульгіна. Його можна віднести до істориків так званого "другого ряду", тобто тих постатей, які сприймаються як помітні науковці на тлі таких імен як М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський. Як зазначають провідні історіографи, - лише через вивчення подібних особистостей, їх життєдіяльності та спадщини стає можливим відтворення загального контексту історичного періоду, в якому ця особистість творила¹.

По-друге, актуальність дослідження наукової спадщини та суспільно-політичної діяльності Я.М.Шульгіна пов'язана з тим, що впродовж кількох десятиліть панування тоталітарного режиму його ім'я і творча спадщина замовчувались або спотворювались. Об'єктивне дослідження життєвого шляху цього історика і педагога дозволяє повернути його ім'я із забуття, глибше осмислити місце в історіографії на тлі загальних закономірностей історіографічного процесу, відновити історичну справедливість.

По-третє, діяльність Я.М.Шульгіна в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин не дістала належного висвітлення в історіографії. Дослідження його наукової спадщини покликане сприяти заповненню прогалів в українській

¹ Див.: Калакура Я.С. Українська історіографія. - К., 2004. – С. 460.

історіографії щодо творчості талановитого її представника, який суттєво збагатив науку новими знаннями.

По-четверте, актуальність дисертаційної роботи посилюється й тим, що постать Я.М.Шульгіна, його надбання є складовою і невід'ємною частиною такої широкої і недостатньо дослідженої історіографічної проблеми, як зародження та утвердження національних традицій в українській історіографії.

По-п'яте. Я.М.Шульгін був не лише визначним істориком та талановитим педагогом, але й активним громадським діячем, учасником українського національно – визвольного руху, а цей бік його біографії теж недостатньо досліджений.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми "Історія формування і розвитку Української держави"(державний реєстр № 01 БФ 046-01), включеної до тематичного плану Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також кафедральної теми "Українська історична думка: від княжих часів до сучасності".

Мета дослідження полягає у ґрунтовному з'ясуванні життєвого шляху Я.М.Шульгіна, об'єктивному аналізі його наукової, педагогічної та громадської діяльності, визначенні ролі та місця наукової спадщини історика в національній історіографії.

Реалізація зазначеної мети досягалася шляхом розв'язання ряду конкретних, взаємозумовлених дослідницьких завдань, основними з яких є:

-проаналізувати стан і повноту дослідження обраної теми в історіографії та репрезентативність її джерельного забезпечення;

-реконструювати біографію Я.М.Шульгіна як історика, педагога та громадського діяча;

-показати ідейне становлення вченого як громадського діяча, подальшу еволюцію його політичних поглядів та їх вплив на діяльність історика;

-висвітлити процес формування наукового світогляду Я.М. Шульгіна, з'ясувати його бачення ключових проблем української історії;

-встановити внесок Я.М.Шульгіна в розвиток української історіографії і розкрити значення його спадщини для історичної науки;

Об'єктом дослідження став життєвий і творчий шлях, наукова, педагогічна та громадська діяльність Я.М. Шульгіна.

Предметом дослідження є процес формування історичних та суспільно – політичних поглядів Якова Миколайовича Шульгіна, а також аналіз їх втілення в науковій, громадській та педагогічній діяльності.

Методи дослідження дисертації складають загальнонаукові принципи і правила пізнання – історизму, об'єктивності та системності, а також низка методів та способів історіографічних досліджень.

Одним з основних методологічних принципів проведеного дослідження

став історизм, дотримання якого дало можливість розглянути життєвий шлях і спадщину Я.М.Шульгіна у тісному зв'язку з конкретно-історичною ситуацією та з'ясувати умови формування його поглядів, створення тієї чи іншої праці, а також визначити їх зміст і значення. Застосування принципу історизму дозволило розглянути й оцінити події і явища, які досліджувались істориком, у контексті відповідної історіографічної ситуації.

Виняткову роль у дослідженні відіграв принцип об'єктивності, який орієнтував на всебічний аналіз суспільно-політичного життя та історичної ситуації країни і місця в ньому Я.М.Шульгіна. Принцип об'єктивності дав змогу правдиво визначити роль історика в українській історіографії, зважено оцінити його науковий доробок.

Важливою умовою з'ясування значення спадщини Я.М.Шульгіна для історичної науки стало дотримання принципу системного підходу, опора на який забезпечила комплексність її аналізу як цілісності.

Методологічні принципи реалізовувались за допомогою низки дослідницьких методів, зокрема історіографічного аналізу і синтезу, індукції та дедукції, проблемно-хронологічного, порівняльного, історичного, ретроспективного, біографічного та ін.

Хронологічні рамки дисертації об'єктивно виходять за межі життя Я.М.Шульгіна (1851-1911), оскільки аналізується історіографічна ситуація середини ХІХ ст., яка вплинула на формування його наукових інтересів і світогляду як історика, педагога і громадського діяча. В роботі фігурують публікації про Я.М.Шульгіна ХХ ст. та поч. ХХІ ст.

Наукова новизна дисертації та її результатів полягає у самій постановці та розробці актуальної проблеми, яка досі не була предметом окремого дослідження в історичній науці. На основі широкого кола джерел, насамперед архівних документів і наукової спадщини Я.М.Шульгіна, наявної літератури здійснено комплексне вивчення життєвого шляху, педагогічної, наукової, суспільно-політичної та громадської діяльності визначного українського історика. Вперше всебічно досліджено процес формування історичної свідомості та наукового світогляду Я.М.Шульгіна; проаналізовано наукові надбання вченого в галузі історії та історіографії; його погляди на актуальні проблеми історії України; визначено роль та місце наукового доробку історика в українській історіографії; показано ідейне становлення Я.М.Шульгіна як суспільно-політичного, громадського діяча та педагога. Усе це дозволило одержати поглиблене і цілісне уявлення про особистість вченого, його роль у науковому, суспільно-політичному, духовному та культурному житті України. Значна частина архівних джерел, на основі яких виконане дисертаційне дослідження, вводиться до наукового обігу вперше.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх використання для підготовки узагальнюючих праць з української

історіографії; в навчальній роботі, зокрема, у вивченні вузівських курсів з історіографії, українознавства, історії України, а також для підготовки відповідних спецкурсів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні підручників і посібників для студентів історичних факультетів.

Загалом, дослідження життєвого шляху, наукової спадщини та суспільно-політичної діяльності Я.М.Шульгіна, як й інших представників української інтелігенції кінця XIX - першої чверті XX ст., має важливе наукове і практично-пізнавальне значення для розуміння історіографічного процесу, політичного і культурного розвитку України вцілому.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи висвітлені у шести публікаціях у фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України. Апробація ключових положень і результатів роботи проведена шляхом обговорення на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідей на наукових конференціях: IV Міжнародна науково-практична конференція молодих учених "Шевченківська весна" (Київ, 2006); V Міжнародна науково-практична конференція молодих учених "Шевченківська весна" (Київ, 2007), сьомі джерелознавчі читання (Київ, 2005); восьмі джерелознавчі читання "До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського" (Київ, 2006).

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 210 с., з них основний текст - 189 с., додатки – 3 с., список використаних джерел і літератури – 17 с. (247 бібліографічних позицій)

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовані мета і дослідницькі завдання дисертації, визначені об'єкт і предмет та методи дослідження, окреслені її хронологічні межі, наукова новизна і практичне значення.

У першому розділі "Стан наукової розробки та джерельна база дослідження" аналізуються історіографія проблеми та джерельна база дослідження.

Історіографія проблеми дослідження життєвого і творчого шляху, педагогічної та громадської діяльності Я.М.Шульгіна, як і ряду інших визначних представників української інтелігенції др. пол. XIX – пер. чв. XX ст., в умовах панування тоталітарного режиму перебували під офіційною або негласною забороною. В дисертації підкреслено, що це було пов'язано в першу чергу з тим, що Я.М.Шульгін наприкінці XIX – на початку XX ст. заявив про себе як національно свідомий і активний дослідник та пропагандист української історії та культури, що не співпадало з офіційною політикою, яку проводили царизм і радянська влада з кінця 20-х до середини 80-х рр. XX ст. В УСРР, як й інших республіках СРСР, проводилася офіційна політика приниження або й замовчування національних здобутків українського народу, в тому числі й надбань історичної науки, імена її визначних представників.¹

Перші публікації про Я.М.Шульгіна з'явилися ще за його життя, але наукове осмислення його творчості розгорнулося після смерті історика. Йдеться про невеликі статті М.С.Грушевського та В.І.Щербини², присвячені вченому, опубліковані в 1912 році як некрологи, і які проаналізовані в підрозділі про джерельну базу дослідження.

У 1930 – 1940-х рр., в умовах режиму одноосібної влади, широкого наступу на українську національну історіографію, історія української історичної думки спотворювалася або замовчувалася, а тому не отримала висвітлення й проблема становлення та діяльності передової української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. Зрозуміло, що й особистість Я.М.Шульгіна, як і багатьох інших українознавців, діяльність яких була пов'язана з історичним та культурним розвитком українського народу, потрапила під заборону. Правда, в 1931 році вийшов другий том бібліографічного словника, присвячений діяльності видатних діячів революційного руху, в якому згадувалися прізвища Я.М.Шульгіна та його рідного дядька Віталія³. На наш погляд, це стало можливим тому, що рукопис словника був підготовлений ще в 1920-х роках, а Я.М.Шульгіна було віднесено до активних народників-революціонерів 70-х рр. XIX ст. Словник

¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально – політичний портрет. - К., 1993.- С.34.

² Див.: Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1912. – Т. 107. - №1. – С. 3-8; Щербина В. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києві.- 1912 - №10 – С.3-7.

³ Деятели революционного движения в России. – Библиографический словарь. – М., 1931.– В.3 - Т.2 – С. 1381-1383.

подавав короткий виклад біографії Я.М.Шульгіна, причому основна увага концентрувалася на висвітленні його суспільно-політичної діяльності. Тут учений фігурував як один із визначних членів Київської, а пізніше Одеської громади. Аналіз цієї статті засвідчує її односторонність, оскільки в ній відсутня інформація про наукову діяльність Я.М.Шульгіна. На наш погляд, це пояснюється, в першу чергу, ідеологічним призначенням видання, упередженістю мети, яка ставилася перед його укладачами, а також політико-ідеологічною реакцією, що розгорталася в країні в умовах наростання репресій.

Лише в період так званої "лібералізації" суспільства, часткової реабілітації жертв сталінських репресій, яка отримала назву хрущовської „відлиги” (др. пол. 50-х – пер. пол. 60-х рр.), деякі сторони діяльності окремих представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. почали згадуватися в дослідженнях з історії України та української літератури. Розвідки про діяльність Я.М.Шульгіна цих років носили уривчастий та вибірковий характер, у них лише частково розкривалися окремі епізоди з життя або наукового доробку вченого.

Історіографічне осмислення теми розпочалося не в Україні, а за рубежем, коли в 1969 р. в Парижі і Мюнхені було опубліковано "Збірник на пошану Олександра Шульгіна"¹, в якому були статті і про Я.М.Шульгіна, де головна увага зверталася на його біографію, а також суспільно - політичну і громадську діяльність. Ця праця мала важливе значення для з'ясування особистості історика, його світогляду, що, в свою чергу, дозволило глибше зрозуміти мотиви, які спонукали Я.М.Шульгіна присвятити своє життя історії і боротьбі за самовизначення українського народу.

Упродовж 1970-х рр. в Україні вийшов ряд інших праць, про народницький рух, серед авторів яких були М.Рудько, В. Дмитриченко² та ін. Автори згадують про Я.М.Шульгіна, але його наукова та громадська діяльність продовжувала замовчуватись. На наш погляд, це зумовлювалося тією ідеологічною ситуацією, що склалася в УРСР в 70-ті – першій половині 80-х рр. XX ст., які фігурують як епоха брежнєвського авторитаризму, коли посилювався процес русифікації та заборони всього національно – українського. Тому й не дивно, що в зазначений період подальша суспільно-політична та наукова діяльність багатьох представників української інтелігенції кінця XIX – першої чверті XX ст., включаючи й Я.М.Шульгіна, залишалася на узбіччі історіографії.

Перші проблески демократизації суспільно - політичного життя в Україні, які почалися на рубежі 1980-х – 1990-х рр. і були породжені

¹ Збірник на пошану Олександра Шульгіна. 1889-1960. – Париж-Мюнхен, 1969. – С. 23-310.

² Див.: Рудько М.П. Револьюційні народники на Україні (70-ті р. XIX ст.). – К., 1973. - 546 с.; Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні в 70–80-х р. XIXст - К., 1974.- 224 с.

перебудовними процесами, співпали з появою в діаспорі ґрунтовної праці В. Міяковського¹, в якій давалась цілісна картина громадського руху останньої чверті ХІХ ст. Автор проаналізував діяльність української інтелігенції в Київській і Одеській громадах в 70-х роках ХІХ ст. і частково торкнувся постаті Я.М.Шульгіна, описавши в загальних рисах його громадську діяльність.

На початку 1990-х років розпочався сучасний етап розвитку української історіографії, в тому числі і в дослідженні даної проблеми. Це було пов'язано з тим, що з відновленням державної незалежності України значно активізувалися цілеспрямовані дослідження історії й культури українського народу, суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини його провідників. Закладалися надійні підвалини для відродження національних ознак української історичної думки, для повернення історичній науці в Україні її природних функцій, очищення від ідеологічних догм і більшовицьких стереотипів, для соборності української історіографії.

Впродовж 1990-х р. українські історики, зокрема В.Г. Сарбей, О.В.Болдирев, М.Г.Палієнко та ін.², опублікували низку праць, у яких значно збагатили існуючі відомості про український національний рух ХІХ ст. і його діячів. Зазначені праці, хоча й містять важливі відомості про діяльність української інтелігенції, все ж у них досить рідко згадувалося прізвище Я.М.Шульгіна, хіба що у зв'язку з його громадською діяльністю в Києві та Одесі. Винятком була праця професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка А.М.Катренка³, в якій частково показана діяльність Я.М. Шульгіна як одного з найактивніших громадських діячів 70-х років ХІХ ст. На думку А.М.Катренка, до заслуг Я.М. Шульгіна можна віднести те, що в ході закордонної поїздки до Женеви він підтримав діяльність М.П.Драгоманова і передав на потреби майбутнього збірника „Громада” 12 тис. крб. зі своїх скромних коштів.

Перша, дещо ширша стаття про Я.М.Шульгіна появилася в 1993 році у збірнику ”125 років української академічної традиції”. Її автором була Н.Іщук-Позуняк⁴. У ній містяться деякі відомості про світогляд, педагогічну і

¹ Міяковський В. Недруковане і забуте: громадські рухи ХІХ ст. – Нью-Йорк., 1984.- 509 с.

² Див.: Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - №7 – 8.; Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі в 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. Одеса, 1994.- 527 с.; Палієнко М.Г. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Київська старовина. – 1998. -№2.

³ Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. – Ч.2.- К., 1999. – 213 с.

⁴ Іщук-Позуняк Н. Яків Миколайович Шульгін // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1956. Збірник під ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк, 1993 – с. 195-218.

наукову діяльність Я.М.Шульгіна, однак його внесок в історичну науку не розглядався.

З поміж наукових розвідок останнього десятиліття, які певною мірою стосуються життя і діяльності Я.М.Шульгіна, виокремлено статтю В.Б.Любченко¹, присвячену представникам родини Шульгіних, у тому числі й Якова Миколайовича. В ній вперше з'ясовувалися причини родинного конфлікту Шульгіних, який призвів до розриву стосунків між Я.М.Шульгіним і його дядьком - відомим професором Університету св. Володимира Віталієм Яковичем Шульгіним, однак і в цій статті наукова спадщина історика не аналізувалася.

Таким чином, історіографічний огляд праць про Я.М.Шульгіна дає підстави вважати, що, по-перше, життєвий шлях, наукова спадщина, а також його педагогічна, суспільно-політична і громадська діяльність досі не були предметом окремого наукового дослідження. По-друге, наявні праці містять переважно фрагментарну і дотичну щодо теми дисертації інформацію. Все це переконливо доводить доцільність відтворення цілісної та об'єктивної біографії Я.М.Шульгіна, аналіз його наукової, суспільно-політичної, громадської та педагогічної діяльності, осмислення спадщини історика під кутом зору історіографії.

Джерельна база дослідження представлена здебільшого двома групами писемних джерел: опублікованими та неопублікованими. Домінуюче місце в ній посідає спадщина самого Я.М.Шульгіна: рукописи, опубліковані праці, джерела особового походження.

В дослідженні використані документи і матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДАК), Державного архіву м. Києва (ДАК), а також Державного архіву Одеської області (ДАОО). На жаль, в архівах не відклався особовий фонд Я.М.Шульгіна, а його матеріали розсіяні в різних справах фонду Київського університету та особових фондах його професорів.

Цінні відомості містять документи фондів ЦДАК. Зокрема, у фонді В.Б.Антоновича (Ф.832) представлені рукописні матеріали, які стосуються, насамперед, самого В.Б.Антоновича як учителя та ідейного наставника Я.М.Шульгіна. Досить велике значення для розкриття теми дисертації має фонд М.С.Грушевського (Ф.1235), в якому відклалося важливе для нашої теми листування між М.С.Грушевським і Я.М.Шульгіним (10 листів). Виявлені і подані в додатках до дисертації ці епістолярні документи містять важливу інформацію для дослідження наукової діяльності та спадщини Я.М.Шульгіна. До джерельної бази залучені також деякі матеріали з особових фондів:

¹ Любченко В.Б. Київські Шульгіни: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. - Вип. 2. - К., 1999. - с. 153-162

Драгоманова М.П.(Ф.1617), Іконникова В.С. (Ф.849), Багалія Д.І. (Ф.2020), Довнар-Запольського (Ф.262), Юзефовича М.В. (Ф.873), які відклалися в ЦДІАК. Окрім особових фондів, аналізувалися матеріали Ф.222 (Коллекция документов Киевского исторического общества Нестора-летописца). Незважаючи на те, що за хронологією цей фонд охоплює лише 3 роки діяльності Я.М.Шульгіна в науковому товаристві Нестора - літописця, він дозволяє розкрити зміст діяльності вченого тут з 1876 по 1879 р.

Матеріали Ф.385 (Одесское жандармское управление) були використані, головним чином, у параграфі про громадську діяльність Я.М.Шульгіна в Одесі. З документів, які зберігаються в цьому фонді, залучено, передусім, протоколи Одеського жандармського управління.

Надзвичайно важливими для висвітлення діяльності Я.М.Шульгіна в складі Київської громади є матеріали Ф.442 (Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора). В цьому фонді містяться документи про діячів українського національного руху ХІХ ст., поміж яких знаходимо й відомості про Я.М.Шульгіна, зокрема про його участь в Київській громаді середини 70-х років ХІХ ст.

В документах Державного архіву м. Києва зберігається значна кількість матеріалів, що стосуються педагогічної діяльності Я.М.Шульгіна. Так, у ф.98 (Київська приватна гімназія Г.А.Валькера) відклалися документи про роботу історика на посаді вчителя цього навчального закладу, а також міститься формулярний список про службу Я.М.Шульгіна, який подає короткі біографічні відомості про вченого. Деякі матеріали про педагогічну діяльність історика в цій гімназії зберігаються також у ф. 108 (Київська перша чоловіча гімназія). У ньому містяться підтвердження Попечителя Київського учбового округу про переведення Я.М.Шульгіна до гімназії на посаду вчителя словесності та історії; дозвіл на тимчасову відпустку за станом здоров'я за кордон, та ін.

В дисертації використані також матеріали фондів Державного архіву Одеської області. Зокрема, у фонді Управління временного одеського генерал – губернатора (ф.5), містяться документи, в яких зафіксована участь Я.М.Шульгіна в засіданнях Одеської громади, циркуляри департаменту поліції про членів підпільних організацій, про розшук осіб, причетних до замаху на царя, встановлення нагляду за викладачами, студентами, робітниками, які підозрювалися в участі в революційному русі, друкарнями, книгарнями, свідчення про причетність Я.М.Шульгіна до діяльності нелегальних організацій. Фонд Одеського временного комітета по делам печати (ф.10) теж містить важливі відомості про діяльність історика в Одеській громаді, його участь у видавничій роботі.

Серед опублікованих джерел виділено збірник документальних матеріалів „Революционное народничество 70-х годов ХІХ века: Сборник

документов и материалов”, у другому томі якого містяться відомості про участь української інтелігенції в суспільно-політичному русі 70-х років XIX ст¹. У кількох документах згадується й прізвище Я.М. Шульгін як одного з активних діячів Київської і Одеської громад. Ці документи мають важливе значення для розуміння тієї загальної політичної ситуації, в якій перебували діячі українського національного руху XIX ст., включаючи й Я.М.Шульгін.

Таким чином, виявлені, систематизовані і досліджені джерела свідчать про наявність порівняно самодостатнього комплексу різноманітних носіїв відомостей про життя і спадщину Я.М.Шульгіна, зміст яких з урахуванням праць попередників дозволив реконструювати життєвий і творчий шлях історика, дослідити його наукову, педагогічну і громадську діяльність.

У другому розділі **”Життєвий шлях Я.М.Шульгіна, його громадська та педагогічна діяльність”**, який складається з 3-х підрозділів, досліджено формування та становлення Я.М.Шульгіна як особистості і науковця, його педагогічну та громадську діяльність. Підрозділ 2.1 **”Основні віхи життя і творчості Я.М.Шульгіна”** – відбиває результати реконструкції біографії Якова Миколайовича Шульгіна, який народився 19 лютого 1851 року. По батьковій лінії він походив зі старовинного українського дворянського роду, фамільне прізвище якого було Шульга, і в якому успадковувалися українофільські настрої та традиції. Дід Якова Миколайовича, за поширеним тоді поміж російськими урядниками звичаєм, погодився зросійщити своє прізвище і додав до нього склад „ін”; проте мова російська тяжко йому давалась і він розмовляв не інакше як по – українськи. Другий дід Якова Миколайовича (з боку матері) - відомий український письменник 30-40-х років Є.П.Рудиковський, за фахом був військовим лікарем. Тато Якова Шульгіна – Микола служив у канцелярії київського генерал-губернатора. Яків мало пам’ятав батька, який помер від туберкульозу, коли він був ще дитиною. Тому Віталій Якович Шульгін був для Якова більше ніж просто дядьком, він замінив йому померлого батька і докладав багато зусиль, щоб дати найкраще виховання дітям брата. Дитячі роки Якова Миколайовича Шульгіна минали у сприятливих умовах, оскільки Віталій Якович дуже любив свого племінника. В будинку професора не бракувало різноманітної літератури і всі книги опинилися у розпорядженні Якова. Найбільше майбутнього вченого цікавила історична література. До вступу до Другої київської гімназії в 1862 році Яків перечитав всі три підручники з історії, написані дядьком Віталієм.

У цьому підрозділі зазначається, що з 1862 року Яків Миколайович Шульгін навчався у Другій Київській гімназії, тобто в період, коли М.Пирогова вже не було в Києві і в шкільній справі відчувався інший дух, хоч пироговські традиції ще жили, адже тут починали свою педагогічну діяльність

¹ Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов. – М., Л., 1965. – Т.2.- 355 с.

діяльність М.Драгоманов, М.Тульманов, М.Владимирський - Буданов, П.Житецький, А.Юркевич та інші. Одним із прихильників М.Пирогова був і директор 2-ї Київської гімназії І.Слепушкін, відомий як керівник першої на теренах Росії недільної школи. В 1868 році Яків Шульгін закінчив гімназію з золотою медаллю і вступив до Київського університету на історико – філологічний факультет. Він слухав лекції В.Антоновича, М.Драгоманова, В.Шульгіна, П.Павлова на початку їх професорування, старанно працював під їх наставництвом. Зокрема, під керівництвом М.Драгоманова він вивчав історію Стародавнього Сходу (в тому числі історію релігії), а В.Б.Антонович долучив його до дослідження документів з історії України XVII-XVIII ст. у Центральному архіві давніх актів. Університетський період відіграв визначальну роль у формуванні історичних і суспільно-політичних поглядів Я.М.Шульгіна.

В підрозділі 2.2 *”Я.М.Шульгін у суспільно-політичному, громадському і культурному житті Києва та Одеси”* – зазначено, що у пам’яті багатьох сучасників Якова Миколайовича Шульгіна він залишився як активний громадський діяч. Участь Я.Шульгіна у громадських справах у Києві та Одесі дозволяє поставити його постать поруч з такими видатними громадськими діячами як М.П.Драгоманов, Ф.К.Вовк, В.Б.Антонович, П.Г.Житецький, С.А.Подолінський, О.О.Русов, О.Ф.Кістяківський та інші.¹ І хоч провідна роль у громадській діяльності належала М.П.Драгоманову та В.Б.Антоновичу, Я.М.Шульгін був не далеко від них, оскільки багато зробив для розвитку громадського руху на Україні.

Я.М.Шульгін, за висловом М.П Драгоманова, був представником так званого „нового українства з громадством і федералізмом”², яке приєднувалося до нових думок і передових світових ідей. Матеріали розділу підтверджують, що Я.М. Шульгін захоплювався ідеєю громадського соціалізму, запровадження в суспільстві демократичних свобод, виступав за перебудову суспільних відносин, зокрема міжетнічних, на принципах федералізму.

Встановлено, що Я.М.Шульгін, як член Київської громади, головним її завданням вважав боротьбу за розв’язання українського національного питання і активно відстоював національно-культурні права українського народу. Він вороже ставився до царського деспотичного режиму і теоретично відстоював автономію України в складі майбутньої демократичної Росії.

Спираючись на свідчення С. Єгунової – Щербини та інші джерела, вдалося встановити, що невдовзі після переїзду до Одеси в 1877 році

¹ ДАК.- Ф.108.- Оп. 94.- Спр.346.- Арк. 3.

² Архів Михайла Драгоманова в 2-х томах. – Варшава, 1937 - Т. 1.- С.129.

Я.М.Шульгін став учасником Одеської громади.¹ Документально підтверджено, що ще перебуваючи в Києві, він регулярно виїжджав до Одеси за дорученнями М.П.Драгоманова, Ф.Вовка та ін. для проведення громадівської роботи. З переїздом до Одеси його погляди дедалі більше радикалізувалися, що зумовлювалось більшою революційністю Одеської громади порівняно з Київською. Яків Миколайович Шульгін брав участь у зібраннях учасників Одеської громади, обговорював організаційні питання, соціальні і суспільно-політичні проблеми, передусім, українську. В розділі показано, що діяльність Я.М.Шульгіна не залишилася поза увагою поліції і в ніч на 1 червня 1879 року його було заарештовано, а 6 червня 1879 р. відправлено до Вишневолоцької пересильної в'язниці у розпорядження тверського генерал-губернатора для подальшого заслання до Східного Сибіру.² Лише через чотири роки, у 1883 році йому дозволили повернутися до Києва. Незважаючи на всі труднощі, Яків Миколайович не втратив бадьорості духу і, як і раніше, намагався працювати, добиваючись права на педагогічну діяльність.

В підрозділі 2.3 ” *Педагогічна діяльність Я.М.Шульгіна* ” показано, що педагогічна діяльність історика почалася ще за його студентства. Встановлено, що за порадою Миколи Бунге, Яків Миколайович Шульгін познайомився з педагогічними ідеями Л.Толстого (М.Бунге давав йому журнал Л.Толстого „Ясная Поляна”); крім того, Яків передплачував найкращий тоді педагогічний журнал „Семья и Школа”³. Набуті педагогічні знання він використовував на практиці, викладаючи в початкових школах. До своїх лекцій з історії в них завжди старанно готувався : цілими вечорами сидів за підручниками і посібниками, особливо з природознавства, бо в гімназії він почерпнув мало знань з цієї галузі.

1 липня 1903 року за Я. М. Шульгін був призначений на посаду вчителя російської мови Першої Київської гімназії, де працював до кінця життя. Тут, 12 листопада 1911 року під час лекції у нього стався серцевий напад⁴. Як згадував В.Щербина, було вирішено транспортувати Я.М.Шульгіна до шпиталю у відкритому трамваї, хоч на дворі стояла пізня осінь і було досить холодно, оскільки хворий потребував постійного нагляду лікаря. Під час перевезення Яків Миколайович сильно застудився і вже в лікарні у нього виявили запалення легень. Слабкий організм Якова Шульгіна справитися з недугою вже не міг і 14 листопада о 6-й годині вечора його не стало⁵. 15 листопада 1911 року провести в останню путь Якова Шульгіна прийшли його

¹ Єгунова-Щербина С. Одеська громада // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

² Болдирев О.В. Одеська громада... – Одеса - 1994.- С. 46.

³ Любченко В.Б. Вказ. праця. – К., 1999. – С. 159.

⁴ Грушевський М. Вказ. праця – С. 6

⁵ Там само. – С. 7

учні, друзі, знайомі і навіть ті, хто його ледве знав. У ці дні Україна віддавала шану визначному українському історичу, педагогу і громадсько-політичному діячеві.

Таким чином, хоч постать Якова Миколайовича Шульгіна як історика і громадського діяча належить до числа провідних представників української історіографії, його життя та творчий шлях тривалий час замовчувалися. Аналіз комплексу джерельних матеріалів дав підстави оцінювати Я.М.Шульгіна як визначного українського історика і громадсько-політичного діяча ХІХ ст.

Третій розділ "Наукова спадщина Я.М.Шульгіна" складається з двох підрозділів, у яких досліджується наукова спадщина вченого, аналізуються його основні наукові праці з історії та етнографії.

В підрозділі 3.1 **"Коліївщина в дослідженнях Я.М.Шульгіна"** – розглядаються погляди історика на український визвольний рух середини ХVІІІ ст. здебільшого крізь призму його наукової праці „Очерк Колиивщины по выданным и невыданным документам 1768 и других годов”¹. Це була третя частина задуманої ним великої монографії. Вона друкувалася в „Киевской Старине” (в 1890 р.), потім вийшла окремим виданням російською мовою, а згодом - і в українському перекладі у Львові. Провідна думка твору полягала в тому, що рух 1768 року не був випадковим „бунтом гайдамаків”, а став народною реакцією правобережної України на політичний, соціальний і релігійний гніт. Я.М.Шульгін, готуючи “Очерк Колиивщины по выданным и невыданным документам 1768 и других годов”, одним із перших намагався поставити на науковий ґрунт дослідження даної проблеми. Залучивши документальні свідчення, спогади та інші джерела, він прагнув показати значення руху в контексті тогочасного соціального, економічного і політичного життя. Праця звернула на себе увагу преси і викликала ряд здебільшого прихильних відгуків, які були опубліковані в журналі “Русская мысль” і в “Журнале Министерства Народного Просвещения”. З’явилася й критична рецензія, автором якої був відомий польський історик Корзон. Проте ця рецензія мала швидше публіцистичний, ніж науковий характер, і була спрямована не стільки проти Я.М.Шульгіна, скільки взагалі проти “київської школи істориків”, очолюваної В.Б. Антоновичем.

Незважаючи на деякі суб’єктивні погляди Я.М.Шульгіна на Коліївщину, зумовлені комплексом малоросійства, обмеженістю джерельної бази, його праця мала важливе значення для наукового осмислення місця Коліївщини в історії українського національно-визвольного руху.

В підрозділі 3.2 **"Внесок Я.М.Шульгіна в дослідження козацько-гетьманської України"** показано, що найвагомим пам'ятником історика

¹ Шульгин Я.М. Очерк Колиивщины по изданным и неизданным документам 1768 и других годов. // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2.

є його творча спадщина з історії козацтва. Окрім цілого ряду статей, заміток і рецензій, які привернули увагу громадськості нетрадиційними підходами Я.М.Шульгіна до оцінки історичних подій і наукових праць, йому належить низка вагомих досліджень. Найважливіші з них, окрім вже розглянутої «Коліївщини», це: „Малоросія після 1654 р.”, „Декілька слів про Правобережну Україну в першій половині XVIII століття”, „Чернігівський полковник Павло Полуботок”. Крім того, він підготував до друку „Наукові етюди з української мови”.

В зазначеному підрозділі докладно розглянута праця „Малоросія після 1654 р.”¹, яка була власне розширеною передмовою до задуманої Я.М.Шульгіним великої монографії з історії України. Вона поділяється на три розділи :I. Відношення російського уряду до лівобережних українців після 1654 р.; II. Відношення до правобережців; III. Коліївщина (1768 р.)

Спочатку праця призначалася для друку в „ Киевской старине”, але через розходження з деяких питань між Я.М.Шульгіним і тодішнім редактором журналу Ф.Г.Лебединцевим, вона не була оприлюднена і тільки один, її третій розділ, появився у шостому числі журналу „Северный Вестник” за 1887 р. Повністю вона була опублікована в 1899 р. в „ Записках Наукового товариства ім.Т.Шевченка” (Т.ХХІХ і ХХХ).²

Праця Я.М.Шульгіна "Україна після 1654 року" розглядається в дисертації як унікальний історіографічний факт другої половини ХІХ ст. Вона базувалася на документальних джерелах з даної теми, які публікувалися в таких періодичних виданнях як "Киевская старина" та "Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка". При написанні дослідження історик враховував праці М.І.Костомарова, М.П.Драгоманова, В.Б.Антоновича та ін.³

Звичайно, на трактування подій ХVІІ-ХVІІІ ст. в Україні, яке дав Я.М.Шульгін, впливала тогочасна політична та історіографічна ситуація, комплекс малоросійства, обмеженість джерельної бази тощо. Однак, доробок вченого мав важливе значення для наступних поколінь істориків, які займалися дослідженням цього періоду в історії України (О.П.Оглоблин, І.П.Крип'якевич та інші).

У **Висновках** викладені підсумкові положення дисертації, які виносяться на захист :

1. На основі критичного аналізу історіографії проблеми та її джерельної бази показано, що життєвий шлях та діяльність Я.М.Шульгіна впродовж тривалого часу залишалися недостатньо вивченими. Виявлення та залучення до наукового обігу невідомих та маловідомих архівних документів, а також

¹ Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С. 11-67.

² ЦДІАУ в м. Києві. - Ф. 385.- Оп. 1.- Спр.132.- Арк.9.

³ Там само.

історіографічних джерел дозволяє спростувати ряд упереджених оцінок особистості історика та його наукової спадщини.

2. На основі виявлених архівних документів і опублікованих джерел вдалося найбільш повно реконструювати життєвий шлях Я.М.Шульгіна, показати формування вченого як визначного українського історика, талановитого педагога 1890-х років, а також довести, що Я.М.Шульгін був активним діячем українського національного руху 70-х років XIX ст., учасником Київської та Одеської громад.

3. Історіографічний аналіз наукових досліджень Я.М.Шульгіна засвідчив, що він, як і більшість українських істориків другої половини XIX - початку XX ст., стояв на позиціях позитивізму та народницького напрямку, зосереджуючи увагу на багатофакторності історичного процесу і ролі народних мас у ньому. З усіх періодів історії українського народу найбільшу увагу дослідника викликала козацько-гетьманська доба. Великий інтерес Я.М.Шульгін виявляв до історії національно-визвольної боротьби українського народу на Лівобережжі після 1654 р.

4. На основі аналізу історіографії та джерельної бази досліджуваної теми з'ясовано, що науковий світогляд Я.М.Шульгіна формувалася на основі ідей В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, М.І.Костомарова та ін. видатних істориків XIX ст. Зроблений у дисертації огляд історичних досліджень Я.М.Шульгіна показав, що основним захопленням вченого були свідчення з історії України XVII-XVIII ст., науковим інтересам якої він залишався вірним до кінця життя. Серед історичних досліджень-розвідок ученого центральне місце належить українському народу, його боротьбі за свободу і незалежність.

5. Аналіз наукової спадщини, а також суспільно-політичної та громадської діяльності Я.М. Шульгіна дав підстави стверджувати, що всі його зусилля та творчість були спрямовані на об'єктивне висвітлення самотності української історії, на підвищення самосвідомості українського народу та його боротьбу за національне визволення. Наукова спадщина Я.М.Шульгіна відіграла важливу роль у висвітленні ключових питань історичного розвитку українського народу, а тому посідає гідне місце в скарбниці національної історіографії. Пропонується продовжити пошук автографів Я.М.Шульгіна та перевидати його найцінніші праці.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Яків Шульгін – український історик // Українознавство. – 2006. - № 1.- С. 22-26.

2. Я.М.Шульгін як дослідник Коліївщини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства – 2006 - Т.ХІІ - С. 270-281.
3. Внесок Я.М.Шульгіна в дослідження козацько – гетьманської України // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С.121-132.
4. Формування Я.М.Шульгіна як ученого – історика // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - № 1(38). – Київ, 2007 – С.170 – 175.
5. Діяльність Я.М.Шульгіна у складі Київської громади // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - № 2 (39). – Київ, 2007 – С.91 – 96.
6. Яків Шульгін в історіографії та джерелах // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства – 2007 - Т.ХVІ - С. 157-166.

АНОТАЦІЯ

Гедін М.С. Громадська, педагогічна та наукова діяльність історика Я.М.Шульгіна. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ, 2008.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню життєвого шляху, педагогічної та громадської діяльності визначного українського історика Якова Миколайовича Шульгіна, його наукової спадщини. На основі аналізу історіографії проблеми, залучення широкого кола архівних матеріалів, наукової та публіцистичної спадщини історика, реконструйовано його біографію, розкрито внесок у розвиток історичної науки, розглянуто історичні та суспільно – політичні погляди вченого. З'ясовано значення наукової та педагогічної діяльності історика для українського відродження, виокремлено його місце в суспільно – політичному русі останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема в діяльності Київської та Одеської громад.

Ключові слова: Я.М.Шульгін, історіографія, історія України, Київський університет, Коліївщина, громади, педагогічна діяльність.

АННОТАЦИЯ

Гедин М.С. Общественная, педагогическая и научная – деятельность историка Я.Н.Шульгина - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевського НАН Украины. – Киев, 2008.

Диссертация посвящена комплексному изучению жизненного пути, общественной, педагогической и научной деятельности известного украинского историка Якова Николаевича Шульгина. На основании анализа историографии проблемы, изучения архивных и других источников, научных, публицистических работ реконструирована биография историка, раскрыт его вклад в развитие исторической науки, рассмотрены общественно – политические взгляды. Показано значение научного и педагогического наследия ученого, очерчено его место в развитии общественно – политического движения последней трети XIX в.

Каждый из трех разделов диссертации посвящен ключевым вопросам проблемы: ее историографии, анализу источников, жизненному пути историка, его научной, педагогической и общественной деятельности.

Я.М. Шульгин еще в гимназии проявлял интерес к исторической науке и педагогической работе. После окончания ее с золотой медалью поступил в Университет св. Владимира на историко – филологический факультет, где под влиянием В.Шульгина, М.Драгоманова, В.Антоновича и др. профессоров сформировался как историк-народник и позитивист, самостоятельно овладел рядом европейских языков и знаниями по зарубежной историографии.

Я.Н.Шульгин был активным общественным деятелем, участником Киевской и Одесской громад. Его научная работа и участие в общественных делах дает основание поставить историка близко к таким выдающимся деятелям как М.П.Драгоманов, В.Б.Антонович, П.Г.Житецкий, А.Ф.Кистяковский и другие. Я.Н.Шульгин был сторонником демократических преобразований в обществе и национального равенства. Он принимал активное участие в работе многих научных и общественных организаций, в частности Юго – западного отдела Российского географического общества, Общества Нестора – летописца и др.

Научные работы Я.Н.Шульгина посвящены важным вопросам истории Украины после Национально-освободительной войны Б.Хмельницкого и периода Колиивщины ("Украина после 1654 года" ; „ Очерк Колиивщины по выданным и невыданным документам 1768 и других годов”), а также по этнографии и педагогике: "Пробуждающийся край", "Несколько данных о школах в Правобережной Украине в первой половине XVIII в." и др.

Ключевые слова: Я.Н.Шульгин, историография, история Украины, Киевский университет, Колиивщина, громады, педагогическая деятельность.

ANNOTATION

Gedin M.S. Social, pedagogical and scientific activity of historian Y.N. Shulgin. - Manuscript.

The thesis for a Candidate's degree in history in speciality 07.00.06 - Historiography, Sours Studies and Special Historic Subjects. – Grushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Sours Studies of National Academy of Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2008.

Candidate's degree is devoted to complex research of Shulgin's life, pedagogical and social activity of famous Ukrainian historian Y.N. Shulgin, his scientific heritage. On the basis of analysis of historiography problem, involvement of wide sources of archive files, scientific and publicistic heritage of the historian, the biography of the historian was reconstructed and his contribution to development of historical science was revealed. At the same time his historical and sociopolitical views were studied. Significance of scientific and pedagogical activity of the scientist for Ukrainian rebirth was analyzed and his place in sociopolitical movement of the last third of XIX and early XX centuries was determined specifically his participation in Kyiv and Odesa community's activity.

Key words: Y.N. Shulgin, historiography, history of Ukraine, Kyiv University, Koliyivschyna, communities, pedagogical activity.